

ԱՐՄԵՆ ԱՍՐՅԱՆ

պատմական գիտ. թեկնածու

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Արեւմտահայությանը ոչնչացնելու, Արեւմտյան Հայաստանը սեփական հայրենիքի վերածելու եւ Հայկական հարցը մեկընդմիշտ լուծելու նպատակով թուրքական պետությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի առաջին իսկ ամիսներից ձեռնամուխ եղավ արեւմտահայության ցեղասպանության իրագործմանը:

Ձեռնամուխ լինելով Հայոց ցեղասպանության իրականացմանը՝ թուրք ոճրագործները 1915-1916 թթ. ամենայն դաժանությամբ կոտորեցին շուրջ 1,5 միլիոն արեւմտահայերի, մի քանի հարյուր հազարին բռնությամբ մահմեդականացրին: Արեւմտահայության միայն մի փոքր մասը կարողացավ խուսափել կոտորածներից ու ձուլումից: Անկասկած, արեւմտահայության եղեռնը կլիներ ամբողջական, մեկ հայ իսկ կենդանի չթողնելու թուրքական ծրագիրն ամբողջապես իրագործված, եթե մի շարք վայրերում արեւմտահայությունը ոտքի չկանգներ թուրք ջարդարարների դեմ եւ չկազմակերպեր ինքնապաշտպանական մարտեր: Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է Վանի 1915 թ. ապրիլյան ինքնապաշտպանությանը, որի կազմակերպման գործում մասնակցություն ունեցավ ազգային-ազատագրական շարժման նվիրյալ, ՀՅԴ Վանի կազմակերպության ղեկավար գործիչներից մեկը՝ Արամ Մանուկյանը (Սարգիս Հարությունի Հովհաննիսյան, 1879-1919 թթ.), ում բախտ էր վիճակված 1918 թ. դառնալու Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիրը¹:

1914 թ. հուլիսի 19-ին (օգոստոսի 1-ին) սկսված Առաջին համաշխարհային պատերազմի լուրը տազնապի մատնեց բովանդակ հայությանը, բայց հատկապես արեւմտահայերին: Բանն այն է, որ մի կողմից բանակ էին գորակոչվում 20-45 տարեկան տղամարդիկ, իսկ մյուս կողմից՝ ավելի էին գրգռվում թուրքերի, առհասարակ մահմեդական զանգվածի հակահայ բնազդները, նրանց կոչ էին անում կոտորել հայերին՝ կեղծ լուրեր տարածելով, թե իբր հայերը մտադրություն ունեն թիկունքից հարվածել թուրքերին: Շարժման մեջ դրվե-

¹ Տե՛ս Ա. Ասրյան, Արամ Մանուկյան. կյանքը եւ գործը (Ազատագրական շարժման եւ անկախ պետականության վերականգնման ուղիներում), Երևան, 2009:

ցին համիդեական գնդերը: Մասնավորապես, Վանի նահանգում քուրդ բեյերին կարգադրվեց խմբեր հավաքագրել եւ կառավարական զենքերով զինել: Բանտերից ազատվեցին եւ զինվեցին մահմեդական հանցագործները²: Բացի այդ, Թուրքիան ծավալեց քրիստոնյա բնակչության ունեզրկման քաղաքականություն: Մինչեւ 1914 թ. աշնան վերջը Վան քաղաքը մի քանի անգամ ենթարկվեց կողոպուտի: Բավական է նշել, որ միայն քաղաքի հայ վաճառականներից բանակի մատակարարման պատրվակով վերցվեց մոտ 60000 ոսկու ապրանք ստացագրերի դիմաց՝ իբր պատերազմից հետո վճարելու համար³: «Հարկատվության» ծանր բեռը հայ բնակչությունը տարավ անտրտուն, թեպետեւ նրան հասցվեց ծանր տնտեսական ու բարոյական հարված:

Վանի նահանգի հայության առաջնորդները՝ օսմանյան խորհրդարանի անդամ Ա. Վռամյանը, դաշնակցական գործիչներ Իշխանը եւ Արամ Մանուկյանը, կանխատեսելով իրադարձությունների զարգացման ողբերգական հետեւանքներն արեւմտահայության համար, փորձեցին ամեն կերպ ազգաբնակչությանը հեռու պահել թուրքական իշխանությունների բռնություններից: Նրանց հորդորներով արեւմտահայությունը լծվեց թուրքական պետության հանդեպ իր քաղաքացիական «պարտականությունների» կատարմանը: Վանում խորհրդակցություն գումարվեց, որտեղ որոշվեց հավաքագրել զորակոչից խուսափող հայ երիտասարդներին: Մեկ-երկու շաբաթ անց երիտասարդների մի խումբ Արամի առաջնորդությամբ ներկայացավ զինվորական ատյան⁴: Միաժամանակ, կանխատեսելով գորահավաքի դեպքում ժողովրդին սպառնացող վտանգը՝ գաղտնի հրահանգվեց, որ տեղերում «աչքի ընկնող զինվորական ուժերը մնան փախստական, հավաքեն զենքերը եւ ապահով պահեստներում պահեն»⁵:

Սակայն վասպուրականահայության առաջնորդների խաղաղասիրական ջանքերը ժամանակավոր արդյունք տվեցին, քանզի թուրքերն իրենց անելիքը որոշել էին վաղուց: Ռուս-թուրքական ռազմաճակատի բացումից (1914 թ. հոկտեմբերի 29) եւ հատկապես Էնվերի փեսա Զեյդեթին Վանի կուսակալ նշանակելուց հետո նահանգում իրավիճակը խիստ սրվեց: Կոստանդնուպոլսում ամերիկյան դեսպան Հ. Մորգենթաուի դիտարկմամբ, Զեյդեթն իր պաշտոնը ստանձնել էր տեղի հայերին «բնաջնջելու որոշ հրահանգներով»⁶:

1914 թ. դեկտեմբերին Վանի նահանգի Սարայ եւ Բաշկալե գավառներում սպանվեց շուրջ տասը հազար հայ: Իրավիճակը բարդանում էր: «Ահ ու դողի

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 29, թ. 1:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, թ. 19:

⁴ Տե՛ս անդ, թ. 18-19:

⁵ Անդ, թ. 21:

⁶ Տե՛ս «Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը եւ հայկական եղեռնի գաղտնիքները», Երևան, 1990, էջ 247:

ամիսներ էինք սպրտում, կոտորածը գավառներէն (1914 թ. աշնանային նահանջի հետեւանքով) կամաց-կամաց մոտենում էր քաղաքին», - գրել է Արամ Մանուկյանը 1916 թ.⁷: 1915 թ. հունվար-մարտ ամիսներին բռնություններ տեղի ունեցան Վասպուրականի Աղբակ, Թիմար, Հայոց ձոր եւ այլ գավառներում: Կոտորածներին զոհ գնաց 16000 հայ, 15000-ը ապաստանեց Վանում⁸: Թուրքական բանակում ծառայող հազարավոր հայ զինվորներ կոտորվեցին⁹:

Ի պատասխան թուրքական բռնարարներին՝ հայերը սպանեցին մի քանի տասնյակ թուրք ոստիկանների, մի շարք տեղերում կտրեցին հեռագրալարերը¹⁰: Վռամյանը, Արամը եւ Իշխանը աշխատում էին զսպել հայերին՝ նպատակ ունենալով հնարավորինս երկարաձգել խաղաղությունը¹¹: Միաժամանակ, նրանք իշխանություններից պահանջում էին պատժել հայերի ջարդերի ու թալանի մեղավորներին:

Ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու համար հրահանգվեց նոր զինվորներ այլեւս չտալ բանակին¹², երկրորդ՝ տիպի անակնկալներից խուսափելու համար քսանական լավ զինված անձանցից բաղկացած շրջիկ խմբեր ստեղծվեցին: Այդ խմբերի ուժի մասին է խոսում թեկուզ այն փաստը, որ Թիմարի շրջանի Բայրաք գյուղի մոտ Միսակի խումբը, Վանից 600 զինվորներով ուղարկված Բյուրհանեդդիի հետ կռվի բռնվելով, սպանեց 40-50 զինվոր¹³:

Հայ գործիչները գիտակցում էին, որ իրադրության սառնեցման համար անհրաժեշտ է փոխհասկացողություն գտնել թուրք իշխանավորների հետ: Որպես բարի կամքի դրսեւորում՝ Վռամյանը, Արամը եւ քաղաքի հայ երեւելիները 1915 թ. մարտի 17-ին մասնակցեցին սահմանագլխից Վան վերադարձող Զեդեթի ընդունելությանը¹⁴: Սկզբնական շրջանում ինքզինքը հայերին հաշտ ձեւացրած Զեդեթը խոստումներ տվեց կանխել արյունահեղությունները եւ պատժել մեղավորներին: Սակայն նրա իրական նպատակն այլ էր: Վերջինս դեռեւս փետրվարին մտադրվել էր ոչնչացնել Վանի հայությանը: 1914-1915 թթ. ձմռանը Պարսկաստանի հյուսիսային շրջաններում հայերի եւ ասորիների ջարդերն իրագործած Զեդեթը թուրք ներկայացուցչական ժողովի հավա-

⁷ Տե՛ս «Հորիզոն», 7.IV.1916:

⁸ Տե՛ս «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու» (կազմողներ՝ Մ. Ներսիսյան, Ռ. Սահակյան). Երեւան, 1991, էջ 345:

⁹ Տե՛ս Մ. Արզումանյան, Հայաստան. 1914-1917. Երեւան, 1969, էջ 317:

¹⁰ Տե՛ս Վ. Տառքյան, Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով. ԱՄՆ, 1995, էջ 50:

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, թ. 32-33, գ. 29, թ. 8: §Աջակ', 9.VII.1915:

¹² Տե՛ս Հ. Բարրի, Սարսափի երկրին մեջ: Նահատակ Հայաստան (թարգմ.՝ Մ. Շամուսնեան), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 80:

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, թ. 32:

¹⁴ Տե՛ս Ա - ԴԹ, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թվականներին. Երեւան, 1917, էջ 150-151:

քույրներից մեկում հայտարարեց, որ նույն կերպ պետք է վարվի նաև Վանի հայության հետ¹⁵:

Վանի թուրքական իշխանությունների հետ բանակցող Արամ Մանուկյանն ու Վռամյանը, ելնելով հայության անվտանգությունն ապահովելու անհրաժեշտությունից, ջանում էին հասնել նրան, որ զինվորական ծառայությունը փոխարինվի պատերազմի ընթացքում ամսական երկու ոսկի զինվորական սուրճ վճարելով: Սակայն իշխանությունները չընդունեցին այդ առաջարկը: Դրանից հետո Արամը, ելնելով այն հանգամանքից, որ հայ զինվորներին հիմնականում վերածում էին «ամելենների» եւ թանկարժեք աշխատանքներ հանձնարարում, առաջարկեց նահանգի ամբողջ փոխադրական գործը հանձնարարել հայերին կամ նրանցից ստանալ փոխադրության արժեքը: Այս առաջարկը եւս մերժվեց¹⁶: Վանում իտալական հյուպատոսության աշխատակից Սպորդոնի հաղորդմամբ՝ ջարդերի մտադրություն ունեցող իշխանությունները մերժեցին հայ առաջնորդների նույնիսկ ամենաօրինակոր առաջարկները¹⁷:

Հայաստան ծրագիրը դյուրացնելու նպատակով թուրքական իշխանությունները վարում էին արեւմտահայ մտավորական եւ քաղաքական գործիչներին ոչնչացնելու քաղաքականություն թե՛ կայսրության կենտրոնում եւ թե՛ նահանգներում: Սպորդոնի վկայակոչմամբ՝ խոսքը առաջին հերթին տեղի հայ ազգաբնակչության «երեք գլխավոր առաջնորդներին՝ Վռամյանին, Արամին եւ Իշխանին» վերացնելու մասին էր¹⁸:

1915 թ. ապրիլի 3-ին թուրքական դավադրության գոհ դարձավ Իշխանը: Հաջորդ օրը խորհրդակցության պատրվակով կուսակալն իր մոտ հրավիրեց Վռամյանին եւ Արամին: Կուսակալին ներկայացած Վռամյանը (նա եւ Արամը պայմանավորվել էին միասին չայցելել կուսակալին) անմիջապես ձերբակալվեց, տեղափոխվեց Բիթլիսի բանտ, ապա՝ սպանվեց: Արամը եւս պատրաստվում էր այցելել կուսակալին, սակայն նրան նախազգուշացրին՝ տեղեկացնելով Վռամյանի հետ կատարվածի մասին, եւ նա Սպորդոնի բնորոշմամբ՝ «ի բարեախտություն Վանի», չգնաց հանդիպման¹⁹: Փաստելով Վանի ազդեցիկ գործիչներ Վռամյանի եւ Իշխանի սպանության կանխամտածվածությունը՝ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթը նշել է. «Ա. Մանուկյանն ալ

¹⁵ Տե՛ս Գ. **Фирбюхер**, Армения 1915. Уничтожение Турцией культурного народа, Отв. редактор В. Микаелян, Ереван, 1991, էջ 59, Յ. **Լեփսիուս**, Գաղտնի տեղեկագիր տորթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի, Հայաստանի ջարդերը, թարգմանեց՝ Մ. Շամտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 89, Ս. **Ստեփանյան**, Յոհաննէս Լեփսիուսը եւ Հայաստանը, Երևան, 1998, էջ 21:

¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, թ. 30:

¹⁷ Տե՛ս Հ. **Բարբի**, նշվ. աշխ., էջ 154:

¹⁸ **H. Barby**, Au Pays de L'Epouvante: L'Arménie Martyre. Paris, 1917, էջ 253:

¹⁹ Տե՛ս «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու», խմբագիր Մ. Ներսիսյան, կազմողներ՝ Մ. Ներսիսյան, Ռ. Սահակյան, Երևան, 1991, էջ 346:

մեջտեղէն վերցնել ուզած է, սակայն Մանուկեան ավելի ճարպիկ գտնուելով ապստամբած եւ կուսակալ ճեւտեթը փախուստի մատնելով, իր վարչութեան տակ առժամեա կառավարութիւն մը հիմնած է»²⁰:

Պարզորոշ ըմբռնելով ժամանակի հրամայականը՝ Արամ Մանուկեանն անմիջապէս հրահանգեց հասարակական-քաղաքական գործիչներին եւ ժողովրդական զանգվածներին՝ պատրաստուել իրադարձությունների կտրուկ վատթարացմանը: Միաժամանակ, առճակատումից խուսափելով, ինչպէս նաեւ Իշխանի ու Վռամյանի հետ կատարվածի պատճառները ճշտելու նպատակով նա ապրիլի 4-ին Զեդեթի հետ վերսկսեց բանակցությունները: Սակայն վերջինս պահանջեց անհապաղ հանձնել բոլոր զինապարտներին՝ սպառնալով հիմնահատակ ավերել Այգեստանը: Խուսանալելու քաղաքականությունն այլեւս իմաստագործ էր: «Մեր կացությունը հուսահատական էր այն ատեն, - հետագայում նշել է Արամը, - ընտրելու մեկ բան միայն կը մնար մեզի համար. կամ անձնատուր ըլլալ եւ թողուլ որ խողխողեն մեզ իբր ոչխար, կամ մեռնիլ զենի ձեռքին կռուելով: Այս վերջինը նախընտրեցինք»²¹:

1915 թ. ապրիլի 5-ին Վանի հայությունը ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Ստեղծվեց Հայ ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին, որտեղ Ա. Մանուկեանի առաջարկով ընդգրկվեցին փորձառու զինվորականներ՝ դաշնակցականներ Բուլղարացի Գրիգորը, Կայծակ Առաքելը եւ ռամկավար Արմենակ Եկարյանը²²: Որոշ ժամանակ անց ինքն էլ մտավ այդ մարմնի մեջ եւ ղեկավարեց Վան-Այգեստանի ինքնապաշտպանությունը²³: Արամի գործուն մասնակցությամբ ստեղծվեցին Զինվորական մարմնին ենթակա Զինաբաշխ մարմինը, որն իրականացնելու էր զենք-զինամթերքի պահեստավորումն ու բաշխումը, եւ Տեղեկատու դիվանը, որի գործը իրադարձությունների արձանագրումն ու թռուցիկների հրապարակումն էր: Այնուհետեւ ստեղծվեցին զինագործարան, հիվանդանոց, «Հայթայթիչ մարմին», որն օրական 3000 մարդու սնունդ էր ապահովում եւ այլն: Զինվորական մարմնի քարտուղար Օ. Մխիթարյանի հավաստմամբ՝ «Զինվորական մարմնի եւ անոր հարակից օրգաններու, ինչպէս նաեւ Վանի հերոսամարտի ամբողջ բարոյական ղեկավարությունը ընկավ Արամի վրա»²⁴:

Զինվորական մարմինն անմիջապէս կազմակերպեց ինքնապաշտպանական մեծածավալ աշխատանքները: Կազմվեց ինքնապաշտպանության հա-

²⁰ Րիֆաթ Մելյան Զատե, Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը եւ իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները. Երևան, 1990, էջ 93:

²¹ Յ. Լեփսիուս, Գաղտնի տեղեկագիր տոքթ. Յոհաննես Լեփսիուսի, Հայաստանի ջարդերը, թարգմ.՝ Մ. Շամուսնճեան. Կ. Պոլիս, 1919, էջ 106:

²² Տեն «Հերոսապատում Մեծ Եղեռնի». Բեյրութ, 1978, էջ 59: «Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը-75» (կազմ.՝ Հ. Փալիազյան). Երևան, 1990, էջ 22:

²³ Տեն ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, թ. 39:

²⁴ Օ. Մխիթարեան, նշվ. աշխ., էջ 54:

տակագիծ, Այգեստանը բաժանվեց պաշտպանական շրջանների: Ապրիլի 6-ի դրությամբ ստեղծվել էին պաշտպանական հինգ շրջաններ՝ իրենց շրջանապետերով, 50 դիրքեր՝ նույնքան խմբապետերով. զինվորների թիվը 800 էր, որից 400-ը հրացանակիր, 400-ը՝ ատրճանակով զինված: Թուրքական կողմը հայոց դեմ կենտրոնացրել էր 6000-12000 կռվող եւ 12 թնդանոթ:

Արամը եռուգեռի մեջ էր, զբաղվում էր կազմակերպչական աշխատանքներով, որոնք աչքի էին ընկնում հաշվենկատությամբ: Զինվորական մարմնի միջոցով նա հրահանգում էր ձեռնպահ մնալ հարձակողական քայլերից եւ հսկել սարատեգիական կետերը²⁵: Ապրիլի 5-ին Վանի Քաղաքամեջ թաղամասից իր մոտ ուղարկված սուրհանդակ Տեր-Հովհաննես քահանայի միջոցով Արամն այնտեղի գործիչներին հրահանգեց աչալուրջ լինել: Սուրհանդակների միջոցով գավառների հայությանը տեղեկացրեց Վանի իրադրության մասին եւ կարգադրեց Վանում ընդհարումն սկսվելուն պես տեղերում պատրաստ լինել հարձակվելու թուրքերի վրա²⁶:

Այնուամենայնիվ, Արամ Մանուկյանն աշխատում էր հնարավորինս հետաձգել ընդհարումները, զսպել հայկական ուժերը՝ չպատասխանելու թուրքական սադրանքներին: Երբ ապրիլի 6-ին հայ մարտիկները ցանկանում էին հարձակվել ռազմամթերք տեղափոխող թուրք զինվորների վրա, Արամը դա արգելեց՝ չցանկանալով առաջինը հրագնել օգտագործել²⁷, ինչը կարող էր հակառակորդի համար ռազմական մեծամասշտաբ գործողություններ ծավալելու առիթ դառնալ: Սակայն զիջումները չէին կարող անվերջ լինել: Դա հավասարազոր էր ինքնասպանության: Դա էր պատճառը, որ երբ Զեդեթը փորձեց գորքեր տեղակայել գերմանական եւ ամերիկյան միսիոներություններում, ինչի հետեւանքով Այգեստանի արեւելյան հատվածում Համուդ աղայի գորանոցից Հաջի բեքիրի գորանոց ձգվող թուրքական պաշարման գիծը կամբողջանար, եւ Այգեստանը լիովին կմեկուսացվեր արտաքին աշխարհից, Արամը դա թույլ չտվեց: Շնորհիվ այդ քայլի՝ պահպանվեց հաղորդակցությունը քաղաքի արվարձանների, ինչպես նաեւ Շուշանցի եւ Վարազի հետ:

Վան-Այգեստանի ինքնապաշտպանությունն սկսվեց 1915 թ. ապրիլի 7-ին: Այդ օրը թուրքերը Հաջի Բեքիրի գորանոցից, Սահակ բեյի փոսից, Թուփրակ կալեի կողմից իրականացված ուժգին հրետակոծությունից հետո անցան լայնածավալ հարձակման. հայկական դիրքերի համար սպառնալից կացություն ստեղծվեց: Հատկապես տագնապալից էր դրությունը Սահակ բեյի դիրքում: Գիտակցելով պահի լրջությունը՝ Արամը, համապատասխան ցուցումներ տալով Զինվորական մարմնի անդամներին, մի խումբ զինվորների հետ անմիջապես շտապեց այնտեղ: Հայտնվելով հրացանային եւ թնդանոթային ուժգին

²⁵ Տնն R. Hovhannisian, Armenian Van/Vasporakan. USA, 2000, էջ 230:

²⁶ Տնն ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, թ. 38:

²⁷ Տնն Օ.Մխիթարյան, նշվ. աշխ., էջ 62-63:

կրակի տակ՝ նա առաջնորդին վայել իր պահվածքով (զինվորներից յուրաքանչյուրի հետ առանձին գրուցում էր, համբուրում նրանց, գոտեպնդում եւ խորհուրդներ տալիս) բարձրացրեց զինվորների մարտական ոգին²⁸։ Ռազմական տեսակետից կարեւորելով հաղորդակցությունը դիրքերի միջեւ՝ Արամը դիրքապահներին հանձնարարեց անցուղիներ փորել Սահակ բեյի դիրքից մինչեւ Թովմասյանի դիրքը՝ խոստանալով ուղարկել օգնական բանվորական ուժ։

Արամը ծայրահեղ զգուշության կողմնակից էր եւ գտնում էր, որ ամեն վայրկյան պետք է պատրաստ լինել իրավիճակի բարդացմանը։ Կռվի առաջին օրվա երեկոյան, երբ թշնամին ժամանակավորապես դադարեցրել էր հարձակումը, նա հայ ինքնապաշտպաններին կարգադրեց զգոն լինել եւ չսխալվեց։ Կարճ ժամանակ անց թշնամին նոր ուժով վերսկսեց հարձակումը եւ դարձյալ հանդիպեց հայերի դիմադրությանը։ Ապրիլի 7-ի մարտերում հայերը տվեցին 4-5, իսկ թուրքերը՝ 22 սպանված։ Արամի, Զինվորական մարմնի անդամներ Ա. Եկարյանի, Բուլղարացի Գրիգորի եւ Կայծակ Առաքելի ղեկավարությամբ հայերը ոչ միայն պաշտպանվում էին, այլեւ արժանի հակահարված հասցնում թշնամուն։ Ապրիլի 8-ին եւ 9-ի լույս 10-ի գիշերը հայկական ուժերը գրավեցին թուրքական կարեւորագույն հենակետերի վերածված անգլիական հյուպատոսարանի շենքը եւ Համուդ աղայի գորանոցը, որտեղ մինչեւ ինքնապաշտպանության սկիզբը թուրքերը կենտրոնացրել էին 650 զինվոր։ Զորանոցի գրավմանն իր մասնակցությունը բերեց եւ Արամը²⁹։

Աշխարհից լիովին կտրված վանեցիներին խիստ մտահոգում էր ապագան. բոլորին պարզ էր ռուսական բանակի ու հայ կամավորների հետ կապ հաստատելու եւ օգնություն խնդրելու կարեւորությունը։ Այդ գործը եւս իր վրա վերցրեց Արամը։ Գրվեցին նամակներ եւ ուղարկվեցին ռազմաճակատ։ Նամակներից մեկը տեղ էր հասել Դիլմանի ճակատամարտի (ապրիլի 18) նախօրյակին. հաղորդելով վանեցիների հերոսական դիմադրության մասին՝ Արամը ժողովրդի փրկության համար անհրաժեշտ էր համարում դրսի շուտափույթ օգնությունը³⁰։

Ա. Մանուկյանի գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն Վան-Այգեփատանով։ Դեռեւս ապրիլի 14-ին, ընդունելով թուրքերի դեմ մաքառող շատախցիների պատվիրակությանը, նա հրահանգեց Շատախի, Փեսանդաշտի եւ Քերծի մարտիկներին վարել բացառապես պաշտպանական մարտեր ու շարունակ լինել ժողովրդի հետ³¹։ Արամն արգելեց Շուշանց-Վարագ գծում հավաքված 5000 գավառահայ փախստականների նահանջը Վան եւ Զինվոր-

²⁸ Տե՛ս անդ, էջ 74-75։

²⁹ Տե՛ս «Աշխատանք», Վան, 17.VII.1915։

³⁰ Տե՛ս «Հուշեր Արմենակ Եկարյանի». Կահիրե, 1947, էջ 240։

³¹ Տե՛ս Օ. Մխիթարեան, նշվ. աշխ., էջ 131։

րական մարմնի մյուս անդամների հետ քայլեր ձեռնարկեց նրանց պաշտպանության համար: Ապրիլի 14-ին Արամի հրահանգով այնտեղ ուղարկվեցին Այգեստանում ապաստանած 15000 գաղթականներից առանձնացված սպանազեն զյուղացիները: Նույն օրը Շուշանց-Վարազ գծի հրամանատար նշանակվեց դաշնակցական գործիչ Շիրինը: Ձեռնարկված քայլերի շնորհիվ տեղի ազգաբնակչությունը մինչև ապրիլի 25-ը դիմադրեց թշնամուն եւ հետո միայն հարկադրաբար նահանջեց Այգեստան:

Մարտական գործողությունները Վանում նոր թափ ստացան ապրիլի 19-ին: Իրենց հերոսությամբ աչքի ընկան Ա. Եկարյանն ու Կայծակ Առաքելը, որոնց միջամտության շնորհիվ կործանումից փրկվեց Թաղաքյահրեզի շրջանը: Այդ օրը թուրքերը տվեցին 40-ից ավելի զոհ³²: Թուրքական հարձակումն իր գագաթնակետին հասավ ապրիլի 21-ին: Այգեստանի վրա արձակվեց 500 ռումբ: Արամն այդ օրը տարերքի մեջ էր. նա շարունակ դիրքից դիրք էր անցնում եւ ոգետորում հայ զինվորներին³³: Ուժերի գերագույն լարմամբ հետ մղվեցին բոլոր գրոհները: Թշնամուն ոչ մի հաջողություն չբերեց նաեւ ապրիլի 28-ի հարձակումը, որն ուղեկցվում էր ուժգին ռմբակոծությամբ: Հայոց դիմադրությունն այնքան հերոսական ու կազմակերպված էր, որ թուրքական գրոհներից մեկն առաջնորդող գերմանացի մի սպա, կրած անհաջողությունից հուսահատված, հեռացավ Վանից՝ խոստովանելով, թե այդպիսի դիմադրություն չէր սպասում³⁴:

Մայիսի 3-ին հայ ինքնապաշտպանները հետ մղեցին թուրքական վերջին գրոհը: Չկարողանալով կոտրել վանեցիների հերոսական դիմադրությունը եւ տեղեկանալով ռուսական բանակի առաջխաղացման մասին՝ կուսակալը դադարեցրեց քաղաքի պաշարումը եւ նահանջեց Բիթլիսի ուղղությամբ: Վանը հաղթանակեց, հաղթանակեց այն բանի շնորհիվ, որ վանեցիները հանդես եկան միասնաբար, մի կողմ թողեցին բոլոր տեսակի տարաձայնությունները, ապավինեցին զենքին եւ վճռականորեն արժանի հակահարված հասցրին ոսոխին:

1915 թ. մայիսի 5-ին ռուսական զորքերի կազմում գործող Արարատյան կամավորական գնդի հեծելազորը դաշնակցական Խեչոյի հրամանատարությամբ մտավ հաղթանակած Վան՝ արժանանալով ցնծալից ընդունելության: Գեներալ Թ. Նազարբեկյանի վկայությամբ՝ նրանց դիմավորեց Արամը՝ իր օգնականների եւ քաղաքի բնակչության հետ³⁵: Հերոսամարտի հաղթանակի առթիվ իր եւ ՀԶՂ հասցեին ասված Խեչոյի գովասանքին ի պատասխան՝ Արամը ազնվորեն նշեց, որ Վանում «կուսակցությունը չէ որ գործ տեսավ, այլ ամբողջ

³² ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 76, թ. 5:

³³ Տե՛ս «Հերոսապատում Մեծ Եղեռնի», էջ 78:

³⁴ ՏՆՍ Հ. Բաբբի, նշվ. աշխ., էջ 84:

³⁵ ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 2, թ. 45:

ժողովուրդը»³⁶: Մայիսի 6-ին Վան հասան կամավորական գնդերի հրամանատարներ Դրոն, Քեռին, Վարդանը, ապա ռուսական բանակի «Բայազետ» զորախմբի հրամանատար զորավար Նիկոլաեի, որին էլ Արամը վանեցիների անունից հանձնեց քաղաքի բանալիները³⁷:

Վանի հաղթական ինքնապաշտպանության շնորհիվ ավելի քան 150 հազար վասպուրականցիներ փրկվեցին կոտորածներից՝ փաստելով, որ թուրք ջարդարարներից ազատվելու միակ ճանապարհը նրանց գինված դիմադրություն ցույց տալն է: Արեւմտահայության գերակշռող մեծամասնությունը, ցավոք, զոհ գնաց թուրքերի կողմից իրականացված ցեղասպանությանը:

1915 թ. մայիսի 7-ին ռուսական Կովկասյան բանակի հրամանատարության կողմից Արամ Մանուկյանը նշանակվեց Վանի նահանգապետ:

Արամի գլխավորությամբ Վասպուրականի հայությունը ձեռնամուխ եղավ հայրենի նահանգի վերաշինմանը: Ձեռավորվեցին նահանգի վարչական կառույցներն ու կառավարման համակարգը: Հատկանշական է այն փաստը, որ Վանի կառավարությունը ձեռավորելիս Արամը հերթական անգամ դրսևորեց ապակուսակցական մոտեցում՝ նրանում ընդգրկելով բոլոր կարող ուժերին, ինչ կուսակցության էլ նրանք պատկանեին: Եռանդուն աշխատանք ծավալվեց նահանգի անվտանգության ապահովման, քայքայված տնտեսության վերականգնման, գաղթականության խնամքի, օրինականության եւ կարգ ու կանոնի ապահովման եւ այլ խնդիրների լուծման ուղղությամբ:

Առաջնահերթ լուծում պահանջող խնդիրներից էր ինքնապաշտպանության ապահովումն ու նահանգից հեռացած քրդերի վերադարձի կանխումը: Քրդական հարձակումներից պաշտպանվելու համար ստեղծվեցին ինքնապաշտպանական խմբեր, որոնք ընդհուպ մինչեւ հուլիսյան գաղթը հաջողությամբ կատարեցին իրենց առջեւ դրված խնդիրը: Քրդերի վերադարձի առնչությամբ առկա էին լուրջ հակասություններ Արամի եւ ռուսական բանակի հրամանատարության միջեւ: Եթե Արամը ամեն կերպ փորձում էր խափանել Հայոց ցեղասպանությանը մասնակցած քրդերի վերադարձը իրենց նախկին բնակավայրեր, ապա ռուսական կողմը նրանց հանդեպ ցուցաբերում էր կարեկցական մոտեցում: Այսպես, ռուսական բանակի հրամանատարությունը 1915 թ. հունիսին թույլատրել էր ռուսական հպատակություն ընդունած քրդերի վերադարձն իրենց նախկին գյուղեր³⁸: Նահանգի հայ բնակչությունից պահանջվում էր չհարձակվել քրդերի վրա, իսկ նահանգապետը համարվում էր պատասխանատու քրդերի կյանքի եւ գույքի ապահովության համար:

Անհանգստացած իր ժողովրդի ճակատագրով՝ Արամը հունիսի 26-ին դիմեց Նիկոլաեին, հունիսի 27-ին՝ Կովկասյան բանակի եւ չորրորդ կորպուսի

³⁶ «Հուշեր Արմենակ Եկարյանի», էջ 233:

³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 2, թ. 45, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, թ. 44, ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, թ. 51:

³⁸ Տե՛ս անդ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, թ. 42; ֆ. 503, ց. 1, գ. 62, թ. 6:

հրամանատարներին՝ փորձելով կանխել այդ որոշման կենսագործումը: Արամը գտնում էր, որ քրդերին հարկ է դիտել որպես ռազմագերիների՝ դրանից բխող հետեւանքով կամ էլ նրանց մեջ տեսնել սովորական հանցագործների եւ ի հարկին պատժել³⁹: Նա աշխատում էր հրամանատարությանը համոզել, որ քրդերի վերադարձով կխախտվի անդորրը Վանում այն պարզ պատճառով, որ ջարդված եւ կողոպտված հազարավոր հայերի հարազատները չէին կարող անտարբեր մնալ իրենց թշնամիների հանդեպ: Նա իրավացիորեն նշում էր, որ թույլատրել քրդերին վերադառնալ՝ կնշանակի, թույլ տալ նրանց անպատիժ կերպով կողոպտել եւ սպանել հայերին, ինչի պատճառով վերջիններս՝ որպես Թուրքիայում «ռուսական զենքի հաշողության միակ անկեղծ կողմնակիցներ», խորը հիասթափություն կունենան Ռուսաստանի հանդեպ⁴⁰: Իր մտքերն ազդու դարձնելու նպատակով Արամը համարձակորեն նշում էր, որ որոշման գործադրման դեպքում ինքը չի կարող իր վրա պատասխանատվություն վերցնել Վանի շրջանում հանդարտության պահպանության համար եւ հայտնում էր իր բողոք-նկատառումները՝ պահանջելով. 1) չգործադրել հունիսի 22-ի հրամանը, 2) հայոց ջարդերի ու թալանի մասնակից քրդերին ենթարկել պատասխանատվության, 3) զգուշացնել չգրավված տարածքների մահմեդականներին, որ հայոց նկատմամբ ռճրագործությունների մասնակիցները ենթակա են պատասխանատվության⁴¹: Թեեւ նահանգապետի փաստարկները հիմնավոր էին, իսկ նշված հրամանը հակասում էր 1915 թ. գարնանը Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի հրապարակած հռչակագրին, որով հայոց ջարդեր իրականացնողները համարվում էին պատասխանատու, Վանի կայսզորի պետը, Արամի անհանգստությունը հասկանալի համարելով հանդերձ, մերժեց հրամանը չեղյալ հայտարարելու նրա պահանջը⁴²:

Արամի եւ կառավարության առանձնահատուկ հոգածության ներքո էր գտնվում նաեւ փախստական ժողովրդի պաշտպանության խնդիրը: Տասնյակ հազարների հասնող թշվառների միակ հույսը հայկական կառավարությունն էր, որն ամեն ինչ անում էր նրանց սովի եւ համաճարակի ճիրաններից փրկելու համար: Համաճարակներից օրական մահանում էր 30-40 մարդ: Շուրջ 15-25 հազար գաղթականների տեղավորելով հիմնականում Ադրասարում եւ Ոստանում՝ կառավարությունն այլ վայրերից սննդամթերք էր հասցնում նրանց: Նահանգապետության միջոցները սակավ էին, եւ Արամը օգնության խնդրանքով դիմեց նախ նահանգի ժողովրդին: Գտնելով, որ սովն ու հիվանդությունները կարող են ավելի մեծ ավերածություններ գործել, քան թուրքական կոտո-

³⁹ ՏՆՍ անդ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, թ. 42-44:

⁴⁰ ՏՆՍ անդ. թ. 45-46:

⁴¹ ՏՆՍ անդ, թ. 45-47:

⁴² ՏՆՍ անդ, գ. 5, թ. 176: Ֆ. 503, ց. 1, գ. 62, թ. 8: «Բանքեր Հայաստանի արխիվների», 2007, թ. 1-2, էջ 31-36:

րածները՝ Արամը նշում էր. «Մի՛ մոռնաք որ փոխադարձ օգնությամբ միայն կրնանք պահել մեր ազգային գոյությունը: Եթե մեկը չ'օգնե միսին, մենք կորած ենք. մեկը ամենքին, ամենքը մեկին, հոս է մեր փրկության խարիսխը»: Նահանգապետը կոչ էր անում ժողովրդին աջակցել գավառապետերին, որոնց ինքը հանձնարարել էր հանգանակություն հավաքել սովյալների համար⁴³: 1915 թ. հունիսի 23-ի դրությամբ տեղական միջոցներով հավաքվել էր 10000 փութ ցորեն, որի կեսը, ինչպես նաեւ 8000-10000 ոչխար, ավելի քան 2000 խոշոր եղջերավոր անասուն արդեն իսկ բաժանվել էր ժողովրդին: Սակայն ներքին ռեսուրսները բավարար չէին: Նահանգապետը եւ Վանի շրջանային վարչությունը դիմեցին նաեւ Կովկասի եւ գաղութների աղայությանը՝ խնդրելով արագացնել բժիշկների, դեղորայքի, սննդի եւ երկրագործական մեքենաների առաքումը⁴⁴: Առանձին գրությամբ Արամը խնդրեց նաեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե. Սուրենյանցի աջակցությունը⁴⁵: Օգնությունն անհրաժեշտ էր ոչ միայն տվյալ պահի, այլեւ ձմռան համար պահուստ կուտակելու համար: Օգնությունը դրսից առաքվեց ժամանակին: Բուժարան-հիվանդանոց ստեղծվեց Վանում, սննդակայարան՝ Արճեշում, բուժարան՝ Ոստանում եւ այլն:

Ծավալված հետետողական միջոցառումների շնորհիվ կյանքը Վան-Վասպուրականում զարթոնք էր ապրում: Ապագայի հանդեպ լավագույն հույսերով տոգորված ժողովուրդը վերականգնում էր ավերված օջախները, կառուցում նորերը, մշակում վարելահողերն ու այգիները, վերաբացում դպրոցները, արհեստանոցներն ու փոերը, շուկան եւ այլն:

Դժբախտաբար, ցեղասպանությունից փրկված վասպուրականցիներին վիճակված չէր երկար ապրել հայրենի օջախներում: Կովկասյան ռուսական բանակի նահանջի հետեւանքով Վան-Վասպուրականի հայությունը հարկադրաբար բռնեց գաղթի ուղին: Արամը, որը ամեն ջանք գործադրեց գաղթը կանխելու համար, սակայն հաջողության չհասավ, նույնպես բռնեց գաղթի ուղին:

Հուլիսյան գաղթից հետո Անդրկովկասում հաստատված Արամ Մանուկյանի ուշադրության կենտրոնում ցեղասպանությունից մազապուրծ արեւմտահայ փախստականների ճակատագիրն էր: 1916 թ. մարտի 2-ին Արամը մասնակցեց Բաքվի Հայոց Ազգային բյուրոյի նիստին, իսկ մայիս ամսին՝ Պետրոգրադում գումարված հայ փախստականների առաջին համագումարին⁴⁶, որտեղ քննության դրվեցին արեւմտահայ փախստականներին նյութական օժանդակություն ցուցաբերելու, նրանց բժշկական, կրթական եւ այլ կարիքները բավարարելու հարցերը: Այդ խնդիրները հաջողությամբ իրականացնելու համար

⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 43, թ. 1, գ. 68, թ. 1:

⁴⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1915, հուլիսի 9, թ. 147:

⁴⁵ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1990, թ. 2, էջ 137-138:

⁴⁶ Տե՛ս «Աշխատանք», 1916, մայիսի 4, թ. 1, Ս. Վրացեան, Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բէյրութ, 1962, էջ 211:

հարկավոր էր ստեղծել փախստականների գործերը տնօրինող կենտրոնական մարմին, որը կկոորդինացներ մնացյալ բոլոր մարմինների աշխատանքը: Մի շարք պատգամավորների թվում Արամը եւս գտնում էր, որ նոր կառույցի նստավայրը պետք է գտնվեր ժողովրդին հնարավորին չափ մոտ, քանզի այդ ժամանակ այն ավելի լավ կտեսներ նրա կարիքները եւ, բնականաբար, կգործեր առավել արդյունավետ: Համագումարը ցանկալի արդյունքը չտվեց, այդ իսկ պատճառով նոր հավաք գումարելու կարիք առաջացավ: 1916 թ. դեկտեմբերին Արամը, ֆիդայապետ Անդրանիկը եւ Ա. Դարբինյանը հանդես եկան արեւմտահայերի համագումար հրավիրելու նախաձեռնությամբ, սակայն ցարական իշխանություններն արգելեցին: Հայ գործիչները չփառավեցին, եւ 1917 թ. Ռուսաստանում տեղին ունեցած փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կենսագործեցին իրենց ծրագիրը: 1917 թ. մայիսի 2-11-ը Երեսնում գումարվեց արեւմտահայերի առաջին համագումարը, որն ստեղծեց արեւմտահայության կյանքը ղեկավարող մարմիններ: Արամ Մանուկյանն անմիջական մասնակցություն ունեցավ ռուսական գործերի կողմից գրավված Արեւմտահայաստանի նահանգների վերաշինությանը, ինչի արդյունքում կարճ ժամանակում տասնյակ հազարավոր արեւմտահայեր վերադարձան իրենց օջախներ:

1915-1916 թթ. թուրքերի գործած ոճիրն արդարացնելու նպատակով թուրք կեղծարարները բազմաթիվ հորինվածքների հետ միասին դրա պատճառ են համարում նաեւ «հայկական սպստամբությունները»՝ այդպիսին որակելով առաջին հերթին Վանի ինքնապաշտպանությունը:

1913-1916 թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուն, անդրադառնալով Վանի ապրիլյան իրադարձություններին, մերժել է այն ապստամբություն որակելու եւ դրանով իրենց հետագա ոճիրներն արդարացնելու թուրք գործիչների փորձը՝ գրելով, որ «...այդ համբաւաւոր «յեղափոխութիւնը» (Վանի ինքնապաշտպանությունը-Ա.Ա.) ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Հայերու դիմադրութիւնը՝ միտքերնին դրած ըլլալով պաշտպանել իրենց կիներուն պատիւը եւ իրենց կեանքը»⁴⁷:

Վանի ապրիլյան անցքերը հայոց օրինական ինքնապաշտպանության դրսեւորում են գնահատել, իսկ այն ապստամբություն որակելը անհեթեթություն համարել բազմաթիվ օտարազգի եւ հայ հեղինակ-ժամանակակիցներ ու պետական գործիչներ:

Այսպիսով՝ Հայոց մեծ եղեռնի տարիներին հայ ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Արամ Մանուկյանը գտնվում էր թուրք շարդարարների դեմ պայքարի առաջավոր գծում եւ ամեն ջանք գործադրում իր ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու համար: Ահավոր սարսափի տա-

⁴⁷ «Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը եւ հայկական եղեռնի գաղտնիքներ», էջ 249:

րիներին նա աչքի ընկավ մեծագույն պատասխանատվությամբ իր ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ: Գործակցելով հասարակական-քաղաքական բոլոր ուժերի հետ՝ Արամ Մանուկյանը կարողացավ կազմակերպել հայության միասնական պայքարը թուրք ոճրագործների դեմ՝ հետագա սերունդների համար հաստատագրելով այն իրողությունը, որ ողբերգություններից խուսափելու ել ազգային ձգտումներին հասնելու միակ ուղին համագգային միասնությունն է:

РЕЗИОМЕ

Армянский народ в годы Первой мировой войны подвергся серьезным испытаниям. Младотурецкое правительство Османской империи, продолжив националистическую политику монархии по отношению к нетурецким народам, по заранее запланированной программе истребило в 1915 г. около полутора миллиона западных армян с целью освоить их исконные земли и навсегда решить Армянский вопрос. Арам Манукян (1879–1919) всячески стремился уберечь армян Вана от широкомасштабных погромов турок. В апреле 1915 г., он в сотрудничестве с другими политическими силами, организовал самооборону Вана, благодаря чего армяне Вана в основном спаслись от резни.

SUMMARY

During the First World War Armenian people underwent terrible ordeals. The government of Ottoman Empire (The Young Turks) going on with their nationalistic policy of monarchy with respect to non-Turkish people, according to a pre-arranged program, annihilated about 1,5 million Eastern Armenians to master their native lands and to solve the Armenian problem once and for all. During World War I Aram Manukian (1879–1919) struggled a lot to keep the Armenians of Van from massacres. In the April of 1915 cooperating with other political forces he organized the self-defence of Van. Thanks to that the Armenians of Van mainly were saved from slaughter.

